
ЦРНОГОРСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

43

ДРУГИ СВЈЕТСКИ РАТ
- 50 ГОДИНА КАСНИЈЕ
II

18

1997

MONTENEGRIN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

Scientific Meetings
Volume 43

The Section of Social Sciences
Volume 18

THE SECOND WORLD WAR – 50 YEARS LATER

VOL. II

Papers read at International Scientific Meeting,
Podgorica, September, 20–22, 1995.

Editorial board:

VLADO STRUGAR, MILORAD EKMEČIĆ, DRAGUTIN LEKOVIĆ,
ANDREJ MITROVIĆ, MIOMIR DAŠIĆ, ZORAN LAKIĆ,
BRANISLAV KOVAČEVIĆ, RADOJE PAJOVIĆ, OLGA PEROVIĆ,
TATJANA RASPOPOVIĆ, secretary

Editor:

VLADO STRUGAR

Podgorica, 1997.

SCIENTIFIC MEETINGS AND ARTS
SCIENTIFIC MEETINGS AND ARTS

Scientific Meetings
Volume 43

of Social Sciences
Volume 18

THE SECOND WORLD WAR
LATER
VOL. II

Scientific Meeting,
September 20-22, 1995.

Editorial board:
VUKOBRATIN LUKOVIĆ,
ZORAN LAKIĆ,
OLGA PEROVIĆ,
DROVIĆ, secretary

Editor:
VLADO STRUGAR

Podgorica, 1997.

ЦРНОГОРСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Научни скупови
Књига 43

Одјељење друштвених наука
Књига 18

ДРУГИ СВЈЕТСКИ РАТ
– 50 ГОДИНА КАСНИЈЕ
ТОМ II

Радови са научног скупа
Подгорица, 20-22. септембар 1995.

Редакциони одбор:
ВЛАДО СТРУГАР, МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ, ДРАГУТИН ЛЕКОВИЋ,
АНДРЕЈ МИТРОВИЋ, МИОМИР ДАШИЋ, ЗОРАН ЛАКИЋ,
БРАНИСЛАВ КОВАЧЕВИЋ, РАДОЈЕ ПАЈОВИЋ, ОЛГА ПЕРОВИЋ,
ТАТЈАНА РАСПОПОВИЋ, секретар

Уредник:
ВЛАДО СТРУГАР

Подгорица, 1997.

CIP – Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Републике
Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“, Цетиње

940.53/54(497.1)(082)

ДРУГИ свјетски рат – 50 година касније : радови са научног скупа, Подгорица, 20–22. септембар 1996, Т. 2 / редакциони одбор Владо Стругар ... [и др.]; уредник Владо Стругар ; [резимеа превела Весна Кордић-Лазих]. – [1. изд.]. – Подгорица : Црногорска академија наука и умјетности ; Београд : Српска академија наука и уметности, 1997 (Београд : Графомарк) – 580 стр. ; 24 цм. – Научни скупови / Црногорска академија наука и умјетности ; књ. 43. Одјелење друштвених наука ; књ 18)

На опор. насл. стр.: The Second World War – 50 years later : papers read at International Scientific Meeting, Podgorica, September, 20–22, 1996. Vol. 2. – Тираж 1.000. Библиографија уз поједине радове. – Резимеа на енгл., франц., нем. и рус. језику.

ISBN 86-7215-009-2

1. Стругар, Владо

940.53(197.1)(082)

940.531.63(497.1)(082)

940.540.56(497.1)(082)

П.к.: а) Други свјетски рат, 1939–1945 – Југославија – Зборници
б) Народноослободилачка борба, 1941–1945 – Југославија – Зборници
в) Сарадници окупатора – Југославија – Зборници
г) Ратни злочини – Други свјетски рат, 1939–1945 – Југославија – Зборници

Примљено на сједници Одјелења друштвених наука Црногорске академије наука и умјетности, 6. октобра 1996. године.

САДРЖАЈ

VII

О СУКОБЉЕНИМ ВОЈСКАМА НА ТЛУ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Пуковник Велимир Иветић

ОДНОС ВОЈНИХ ФОРМАЦИЈА НА ЈУГОСЛОВЕНСКОМ
ПРОСТОРУ ПРЕМА ИТАЛИЈАНСКИМ ЈЕДИНИЦАМА У
СЕПТЕМБРУ 1943 7

Др Предраг Пејчић

О НЕКИМ АСПЕКТИМА ВАЗДУХОПЛОВНОГ ДЕЈСТВА НАД
ТЕРИТОРИЈОМ ЈУГОСЛАВИЈЕ 25

Односи са штабом 281. винга БАФ 25

Несугласице Врховног штаба и савезничких команди 29

Односи са Совјетском ваздухопловном групом „Витрук“ 31

Провенијенције међусавезничких лоших односа 34

Mr Обрад Бјелица

ЦРНА ГОРА У СТРАТЕГИЈСКИМ ПЛАНОВИМА ВРХОВНОГ
ШТАБА И ЊИХОВА РЕАЛИЗАЦИЈА (СРЕДИНА 1943–1944) 39

Повећана улога и значај Црне Горе у плановима Врховног штаба у
другој половини 1943/1944. 40

Спрјечавање непријатељских намјера у односу на Црногорско приморје
са залеђем и његово коначно ослобођење 43

Повлачење 21. брдског армијског корпуса и покушај пробоја на правцу
Даниловград–Никшић 44

Даље драматичне борбе са 21. армијским брдским корпусом на новом
правцу његовог повлачења и пробоја 46

Коначно ослобођење сјеверних дјелова Црне Горе и Санџака 48

Иван Р. Матовић

ЖИВОТНИ ПУТ НАЧЕЛНИКА ВРХОВНОГ ШТАБА НОВ
ЈУГОСЛАВИЈЕ 53

VIII

УДИО ПРОСВЈЕТЕ И КУЛТУРЕ У ОТПОРУ ФАШИЗМУ

Катарина Поповић-Цековић

НАРОДНО ПРОСВЕЂИВАЊЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1941–1945
ДРУШТВЕНО-ИДЕОЛОШКА ДЕТЕРМИНИСАНОСТ И ИНСТРУМЕНТАЛИЗАЦИЈА 69

VIII
УДИО ПРОСВЈЕТЕ И КУЛТУРЕ
У ОТПОРУ ФАШИЗМУ

КАТАРИНА ПОПОВИЋ-ЦЕКОВИЋ

НАРОДНО ПРОСВЕЂИВАЊЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1941–1945.

ДРУШТВЕНО-ИДЕОЛОШКА ДЕТЕРМИНИСАНОСТ И ИНСТРУМЕНТАЛИЗАЦИЈА

Период између два светска рата у Југославији карактерише, што под утицајем европских дешавања, што као „локална“ специфичност, доста интензиван рад на образовању одраслих. У организационим и институционалним облицима јасно се осећају западноевропски утицаји, а теоријска основа овог рада налази се у концепцији народног просвећивања, чији су неки елементи у то време у развијенијим европским земљама већ превазиђени, а у нашој су се задржали – због слабог материјалног стања, наслеђене високе стопе неписмености и општег релативно ниског културног нивоа. Ипак, постојао је велики број аутора који су се теоријски бавили проблемима народног просвећивања, а облици просветног и културног рада са младима и одраслима су за домаће прилике били веома богати и разноврсни. Различити видови организованог образовања одраслих настали су под утицајем две основне идејне струје: прва је настала из традиције радничког и синдикалног покрета и социјалдемократске партије – она образовање одраслих изједначава са образовањем радничке класе и одређује му класно-политичке циљеве и револуционарни и интернационални карактер; другу представљају идеје аутора грађанске провенијенције, који под народним просвећивањем подразумевају све узрасне категорије становништва: децу, младе и одрасле. Они у образовању инсистирају на традиционалним вредностима, али следе и оно што се на пољу образовања одраслих дешава у развијеним земљама Европе. Ове две идејне струје могу се пратити, упркос свим променама, од краја 19. до средине 20. века код нас, па нису остале без утицаја и на ратни период, и поред свих специфичности које су одликовале сву образовну активност у том периоду.

По избијању Другог светског рата и његовог преношења на територију Југославије ова линија не губи на континуитету, мада се неке ствари у концепту народног просвећивања драстично мењају. Народно просвећивање у току рата, у свом теоријском виду и практичном испољавању, не представља нов „изум“ или нов научни феномен, па се може посматрати у релацијама са другим сличним концептима или, с друге стране, може се оцењивати са становишта савремене педагошке и андрагошке науке. Управо демистификовање и деидеологизација овог историјског периода и његова објективна анализа са становишта новооткривених чињеница, докумената, догађаја, као и створена историјска дистанца, омогућавају овим наукама нов, непристрасан приступ овој појави, пружају

шансу за анализу и извођење научно релевантних закључака који би је потпуније расветлили, сместили у контекст осталих историјско-педагошких и андрагошких феномена и обогатили фонд сазнања из области васпитања и образовања. За то би била неопходна детаљна анализа мноштва примарних извора и појединачних докумената, а ми ћемо се овде ограничити на приказ неких основних карактеристика процеса образовања младих и одраслих и његову друштвено-идеолошку детерминисаност у овом периоду, уз елементе критичке анализе и реинтерпретације ових обележја.

Свођење овако комплексног проблема на поједине његове аспекте нужно собом носи опасност симплификације и осиромашења перцепције и анализе проблема. Оно ипак може допринети осветљавању важних друштвених улога образовања. Проблем који се у европској литератури све чешће разматра односи се на једну од њих: како образовање учествује у преломним историјским ситуацијама – кризама, ратовима, револуцијама, тј. како ова дешавања утичу на васпитање и образовање, и још више – да ли образовање, посебно образовање одраслих, може „припремити“ ове догађаје, створити друштвену климу за њих.¹ У таквим ситуацијама се неретко може препознати инструментални карактер образовања и начин на који га различите друштвене снаге „употребљавају“.

Илузија о потпуно „неутралном“ образовању већ је напуштена и тешко је, а и непотребно, замислити образовање које није „оптерећено“ одређеном филозофијом, идеологијом, религијом, које је – филантропски – организовано само ради себе. Такве покушаје и у историји налазимо само код појединих личности. Нема образовања без одређеног вредносног садржаја и без неке врсте утилитаризма, па га се ниједна друштвена снага у историји није лишавала као моћног средства у обликовању човека, а самим тим и друштва. Ипак, у неизбежном вредновању појединих историјских процеса и групација и (зло)употребе образовања може се поћи од *мере, сийејена* инструментализације и идеологизације образовања, његовог предзнака и крајњих *ефекаѿа*, као и односа према неким *универзалним људским нормама*, који је изражен кроз постављени циљ, тј. идеал коме се тежи. Зато је однос према образовању, начин и степен његове „употребе“ (кроз циљеве, садржаје, облике, методе) од стране појединих друштвених снага – веома важан индикатор за оцену тих снага, акција које предузимају, њихове историјске улоге, њиховог система вредности, идеологије, идеала итд. Иако је, дакле, нужно симплификована, анализа овог „едукацијског“ аспекта може допринети сагледавању целине појава и употпунити историјску слику о неким преломним догађајима и олакшати доношење објективне научне оцене о њиховим актерима.

¹ Види: Pöggeler, F. i Yaron, K., *Adult Education in Crisis Situations*, The Magnes Press, The Hebrew University, Jerusalem 1990.

Јасно је да просвета и култура уопште, а посебно васпитно и образовно утицање на младе и одрасле, тачније речено, на млађе-одрасле (20–30 година), како се та категорија назива у андрагошкој науци – добијају у периоду рата много на значају и постају једно од главних средстава борбе. То је, уосталом, управо категорија која ту борбу треба да изнесе, да поднесе њен највећи терет и највише захтева – категорија којој је било намењено да обликује будућност. Зато је образовање проглашено правом, али и дужношћу сваког појединца. Ова чињеница не изненађује, напротив, она има изузетну андрагошку тежину. Тиме се, заправо, потврђује у историји већ примећен тренд да све кризне ситуације, велики историјски, друштвени и социјални преломи, стављају и образовање одраслих у жижу интересовања и третирају га као моћно средство у мењању друштва и остваривању жељених циљева, ма какав предзнак (позитиван или негативан) они носили. Наравно, сем организованих, формалних облика образовања, на значају добијају крајње нешколски, неформални облици образовања одраслих. Нарочито ратни услови, са свим пропратним потешкоћама, утичу на форсирање свега оног што андрагошка наука сврстава у неформалне васпитно-образовне облике, тако да се много већа пажња него у мирнодопским условима поклања зборовима, приредбама, пропагандним активностима, радио-емисијама, штампи, деловању кроз уметност и осталим облицима и видовима активности којима се може остварити васпитно-образовни утицај на човека. Готово је и немогуће одрећи се ма којег од могућих облика рада, када се постави тако крупан циљ као што је промена „начина живота, мишљења и стваралаштва“.² У условима рата сем ове, инструменталне функције, долази до изражаја и тзв. адаптацијска улога образовања одраслих, где оно има за циљ обликовање одговарајућег „одговора“ људи на изненадну, стресну, шокантну ситуацију и остваривање успешније социјалне, психичке и физичке адаптације на новонастале услове.³

У периоду Другог светског рата наилази се на четири основне групације које су организовале различите облике народног просвећивања: 1) Недићева влада, 2) Љотићева организација „Збор“ и друге профашистичке организације, 3) партизански покрет НОП и 4) Равногорски покрет. У овом раду анализираће се последње две групације – партизански покрет као организатор доминантних облика просвећивања, уз најмасовнији свеобухват становништва различитим образовним акцијама, и равногорски покрет – као контрапункт, дакле – врло илустративан за различит идејно-идеолошки карактер образовања и његов другачији садржај, а при истом – антифашистичком предзнаку. Он је сем тога ретко

² Огризовић, М., *Просвејта у народној револуцији*, Завод за педагогију Филозофског факултета Свеучилишта у Загребу, Загреб 1978, 5.

³ Самоловчев, Б., *Adult Education in Yugoslavia in Decisive Critical Situations From 1941 to the Present Time*, u: Poggeler, F., Yaron, K. (ed.), *Adult Education in Crisis Situations*, The Magnes Press, the Hebrew University, Jerusalem 1991, 129–136.

био предмет проучавања у педагошкој и андрагошкој литератури и овај његов аспект је био занемарен.

Анализом сваке од поменутих групација може се доћи до две основне групе детерминанти које су битно обликовале васпитно-образовни и културни рад са омладином и одраслима. Прве су објективног карактера: рат и окупација, ратно окружење, као и лоши материјални услови и културно-просветно наслеђе и (не)писменост. Друга група фактора је условно субјективне природе и ослања се на друштвени и идеолошки карактер организатора образовног процеса. Они доминантно одређују не само циљ и садржај образовних и просветних активности, већ и њихове организационе и институционалне облике, као и дидактично-методичке особности рада.

Народно просвећивање у оквиру партизанској окрепи се одвијало на релативно богатој (за то време) организационо-институционалној основи. Ту се могу разликовати: 1) рад у оквиру различитих војних формација, 2) рад на ослобођеним територијама као доминантан, посебно после организовања локалних и виших облика власти и 3) просветно-културни рад у окупираном градовима.

Доминантан организациони облик рада су били течајеви, пре свега алфабетски течајеви, као најпопуларнији и најзаступљенији облик, затим општеобразовни, тзв. радно-стручни, међу којима су најчешће заступљени здравствени, болничарски, пољопривредни, а нешто ређе ветеринарски, судски, управни, задружни, књиговодствени, дактилографски итд. Политички течајеви су негде организовани као посебан облик, а редовно су садржаји политичког карактера укључивани у остале садржаје и видове рада. Институција која је најчешће „носила“ разне облике народног просвећивања је Дом културе, замишљен као културно-просветно жариште на одређеној територији. Такође је битно организовање библиотеке и читаоница, мада се оне, због објективних околности (пре свега материјалне оскудице и у великој мери уништеног књижног фонда), јављају више од 1944. године. У њима су се, сем ширења писмености и буђења интереса за читање као основних задатака, организовала предавања и кружоци, дискусије, слушање радио-вести и сл. Битан облик популаризације и ширења научних знања требало је да буду народни универзитети и свеучилишта. Под овим, међутим, не треба подразумевати институције настале између два светска рата под утицајем енглеског покрета универзитетске екстензе (што народни универзитети у периоду пре, али и после рата јесу), већ такође обичне течајеве, организоване на нешто вишем нивоу, превасходно општеобразовног карактера, са циљем „преношења“ научних знања народу. Радила су и културно-уметничка друштва, а штампа (књиге, часописи, пропагандни материјали) такође је имала велику улогу.

Народно просвећивање је имало карактер масовног образовног и политичко-агитационог рада, а неретко се просвећивање изједначавало са политичким образовањем и пропагандом. Масовност се подразумева као

једна од основних одлика ове врсте рада и то је оно што најпре упада у очи при анализи података који говоре о народном просвећивању. Упадљив је труд да различитим видовима рада буде обухваћен што већи број људи и да становништво буде што масовније укључено у све облике културно-просветног и образовног рада.

Организација ових облика рада до формирања АВНОЈ-а била је препуштена партизанским јединицама, индивидуалној иницијативи и локалним акцијама. После тога рад се више централизује, а културно-просветне делатности постају бројније. Носиоци овог рада су разноврсни: партизански одреди, КП, АФЖ, СКОЈ, НОО; ангажовани су учитељи, просветни радници, културни радници, уметници, омладинци, а течајеве су могли да воде и писмени сељаци, радници, чиновници, уколико су задовољавали политичке критеријуме.

Народно просвећивање у оквиру четничког покрета не карактерише толика масовност и свеобухватност, али постоји јасно изражена свест о значају васпитно-образовног утицања на све категорије становништва, пре свега на омладину. Рад није био много централизован. Просветне и културне активности одвијале су се, с једне стране, у оквиру војних јединица и њихових посебних секција и одељења, при чему је сваки корпус у свом делокругу организовао различите облике рада – претежно војну обуку и усавршавање, али и друге активности општеобразовног, културног и верског карактера. С друге стране, у позадини, тј. на ослобођеним територијама, овим активностима се баве ЈУРАО – Југословенска равнгорска омладина (од новембра 1942) и омладински штабови (пре свега Штаб 501 – за Београд и централну Србију) са својим посебним секцијама; затим, од децембра 1943. народни равнгорски одбори, и они са својим секцијама; затим, од децембра 1943. народни равнгорски одбори, и они са својим секцијама (нпр. позоришне, омладинске итд.). На појединим територијама радили су просветно-национални одбори, а рад је претежно био концентрисан на сеоско становништво. Активне су на том пољу биле и различите женске организације,⁴ а један од честих захтева челника овог покрета је да на овим задацима треба ангажовати интелигенцију, тачније „националну интелигенцију“, угледне личности и интелектуалце.

Просветно-културни рад се одвијао кроз различите облике – у оквиру просветних секција, кроз различите курсеве – од оних за војну обуку, официре, радиотелеграфисте и оспособљавање болничара и санитета, па до верско-идеолошких и „националних“ курсева.⁵ Васпитно-образовно деловање, посебно на одрасле, остваривано је пре свега кроз неформалне облике рада – зборове, приредбе, пригодне прославе верских, националних и државних празника, затим кроз посела, уметничка дешавања и сл.

⁴ Нпр.: АВИИ, ЧА, к. 131, к. 236, ф. 3–4.

⁵ АВИИ, ЧА, к. 56, к. 67, к. 130 итд.

Веома важну улогу имала је штампа – пре света бројни листови, као и књиге, леци и други пропагандни материјал.

Оно што је, у сваком наведеном случају, у највећој мери одређивао врсту и карактер активности на народном просвећивању у овом периоду, био је, као и у свакој васпитно-образовној активности, постављени циљ, идеал коме се тежило и у чијој је функцији све било. Тај циљ се може видети као генерални циљ, који прожима све акције и у чијој су „служби“ сви нивои васпитних и образовних активности, али и кроз конкретне задатке појединих видова и облика народног просвећивања.

Размотримо даље идејну и вредносну основу ових активности. У оба случаја јасна је идеолошка условљеност. Очигледно је да идеологија покрета, његов систем вредности и пројектовани циљеви детерминишу рад на народном просвећивању, одређују његову концепцију и делимично организацију. Затим се тај рад ставља у функцију циљева датог покрета, подређује његовој идеологији и има примарни задатак да врши *обликовање или њансацију његових вредности*.

Просветне и културне активности у оба поменута покрета биле су снажно обележене карактером рата који се водио – борбом за ослобођење земље, елементима грађанског рата и борбом за успостављање новог друштвеног поретка. Вишеструкост тог карактера очигледна је.

Природно је, дакле, било да борба против окупатора доминантно одреди и један од основних циљева народног просвећивања, и то кроз: јачање борбеног морала, снажење антифашистичких осећања, подизање борбене спремности итд. У ту сврху су се кроз течајеве, курсеве, школе и сл. пружале информације и знања од битног карактера за успешно вођење ратних операција (како на фронту, тако и у позадини) и тај вид „професионалног образовања“ заузима доста простора и у оквиру партизанског и четничког покрета. Са истим циљем су се користила и друга, васпитна средства, утицало се и на емоционалну страну личности. Велики број ових различитих облика рада у партизанским војним јединицама и на ослобођеним територијама бескомпромисно инсистира чак на „развијању духа мржње“ према непријатељу. Већина течајева је била прожета овим духом, уз чињеницу да су одговарали на врло конкретне потребе које су биле условљене ратним околностима. Они се уз то неретко користе за пропагандну борбу против другог непријатеља – комуниста, партизана или, у другом случају, четника, равногораца.

С друге стране, више теоријски и помало артифицијелно, може се издвојити други циљ којем је народно просвећивање било подређено, а који је дефинисала чињеница да је паралелно са антифашистичком борбом изведена и револуција и да се припремао терен за настанак новог друштва и другачијег друштвеног поретка. Тим духом прожета је апсолутно свака активност на овом плану и нема ниједног облика рада који је имао чисто васпитну или образовну улогу (у оној мери у којој је уопште могућа таква улога), тј. који за примарни циљ није имао обликовање људи у складу са социјалним, политичким, економским основама покрета.

Већина образовних напора имала је психолошко-подстицајну и социјално-политичку намену.

Оваква усмереност видљива је у свим васпитно-образовним и културним активностима. Анализирајмо најпре оне организоване од стране партизанског покрета: „засићене“ су прокламованим идеалима овог покрета, НОБ-а и новоорганизоване власти. Тако се од културно-просветних делатности тражи да буду прожете „духом идејности“, да раде на „јачању револуционарне свести и духа“, „партизанског, комунистичког морала“ итд. Просвета и култура су проглашене органским делом оружане борбе за национално и социјално ослобођење и главним средством за подизање „идејне, националне, револуционарне свести“. У функцији овог циља су били облици рада, садржаји, начин организовања, кадрови. Друштвено-политичко васпитање није било само један самосталан сегмент рада, већ је прожимало све општеобразовне, али и стручне садржаје – од описмењавања, које се обављало на текстовима из партизанске штампе, преко дискусионих трибина на тему различитих проблема опште друштвене и културне револуције, до чисто политичких течајева који су имали задатак да припремају партијске руководиоце, нове органе власти и руководиоце масовних друштвених организација. Примарно постаје марксистичко-лењинистичко образовање, а нпр. настава историје губи на значају, сем ако није конципирана као ревидирање дотадашњих схватања и концепција.

Образовање, а посебно образовање одраслих схватано је у ужем смислу као просвећивање народа и подизање његовог образовног и културног нивоа, а често се сводило на борбу против неписмености. У документима оба покрета може се наћи опште место да оно има за крајњи задатак „духовни и материјални напредак широких народних маса“. Оно је у НОП-у имало карактер масовног образовног и политичко-агитационог рада, а неретко се просвећивање изједначавало са политичким образовањем и пропагандом.

За схватања Равногорског покрета о просвећивању у ужем смислу речи, илустративан је сегмент слике о будућем уређењу државе, објављен у листу „Поморавље“ 1944. године: „Држава ваља да се побрине да васпита и културно подигне народ, јер никакве материјалне тековине неће помоћи, ако се народ не подигне просветно и културно, да би могао да стане у ред осталих напредних народа и да издржи утакмицу са њима, да би могао да заузме место које му одговара и које својим вековним борбама, историјским напорима и делима заслужује... Просветна политика мора бити ослобођена бирократизма, сваког партизанства, и мора служити само просвећивању народа, и то најширих његових слојева. Реформисане школе морају у првом реду национално васпитати омладину, у народном духу, да ради на спровођењу у пракси изборених вековних идеала; национализма, демократије и монархије. Тако васпитна она ће бити подигнута само да ради за свој народ и постаће имуна на тровање са стране. Тиме ће се од ње створити духовно и телесно чврст нараштај

способан да одговори својим дужностима. Школе морају бити отворене свакоме, према способности а држава ће се потрудити да свакоме школовање обезбеди... Држави ће бити циљ да школа буде што више и у што је могуће више места, а нарочита пажња ће се обратити на крајеве који су просветно заостали. Организовањем стручних течајева за усавршавање у послу; течајева и предавања за проширење опште образованости; стварањем библиотека и читаоница у сваком месту, при свакој установи, постићи ће се просветно подизање најширих народних маса.“⁶

За разлику од инсистирања на комунистичком моралу, интернационализму, пролетерском духу (где се већ називу „радник“ и „радничка класа“ као будућа „основа“ друштва), четнички покрет свој рад са омладином и одраслима утемељује на сасвим другим основама. Он инсистира на традиционалним вредностима, парламентарном монархизму као облику државног уређења, оданости краљу и уставном поретку, православном хришћанству, окренут је сељаку и „домаћина, породицу и цркву“ види као основу будуће државе. Зато, за разлику од револуционарне свести пролетерског интернационализма, овде налазимо (посебно у раду са омладином) позивање на отаџбину, српску традицију, категорије типа „честитост, поштење, образ, понос“ и сл. „Омладину је требало васпитавати и у духу стварања новог човека, у духу продубљивања националне свести и уздизања националног поноса“; такође, требало је продубљивати осећања грађанске дужности према отаџбини, истицати тежњу за редом, поретком: величати осећања достојанства, поштења и скромности; југословенског братства и словенске солидарности...“⁷

Просвећивањем је, дакле, у оба случаја требало створити „новог човека“ (што истовремено представља образовни и васпитни идеал – циљ) и поставити темеље новом друштву, али са потпуно различитих позиција. При томе је информативно-пропагандни рад (као доминантан) заједнички, затим инсистирање на васпитању „слоге, јединства, дисциплине, борбеног морала“, као и мистификација револуционарног деловања и покушаји емоционалног поткрепљења путем везивања за вођу, тј. врховног команданта, и Партију, односно династију. Зато је, међутим, непомирљива разлика између атеизма којим су одисали школски и ваншколски облици НОП-а,⁸ – и поштовања вере, хришћанских вредности и оданости Српској православној цркви на којој инсистира Равногорски покрет,⁹ и која налази место и у скоро свим његовим просветним активностима.¹⁰

⁶ Према: Матић, М., *Равногорска идеја у цијамити и њојој аиди*, ИСИ, Београд 1995, 203–204.

⁷ Матић, др М., *н. д.* 26.

⁸ Мада је верска наставаједно кратко време званично била допуштена – вероватно из демагошких разлога – уз услов да је извођена у духу верске толеранције и разумевања, и у циљу јачања братства и јединства.

⁹ АВИИ, ЧА, к. 112, Тимочки корпус, ф. 1.

¹⁰ Нпр.: АВИИ, ЧА, к. 67, к. 105, к. 109, к. 116 – ф 3, к. 235 – ф. 19–31.

Непомирљив је и сукоб између традиционално-патријархалних вредности, позивања на раније ослободилачке ратове Србије, претке, обичаје, оданост краљу и отаџбини – с једне стране, и с друге: негативног вредновања и исто таквог емоционалног односа према свему што је историјско, традиционално, што припада претходном периоду и ранијим или другачијим друштвеним уређењима, свему што је носило ознаку „буржоаско“. На томе су инсистирали руководиоци партизанских и комунистичких курсева, течајева, културних и образовних програма, подразумевајући при том прогресивни карактер свега што се супротставља прошлости. Поред тога, иако југословенска идеја постоји и код једних и код других, само Равногорски покрет издваја националну идеју као основну, тежи духовној обнови народа и васпитању омладине у српском духу, са циљем „очишћења, оздрављења и уједињења српства.“¹¹ Са једном дозом готово епског националног романтизма, стреми се верском и националном препороду народа¹² и истиче потреба за васпитањем у националном духу,¹³ у духу „југословенске равногорске идеје“, која се у будућности види остварена у великој Србији у оквиру федеративне Југославије.

НОП није бежао од тога да васпитно-образовном и културном раду да и партијски карактер. Напротив, то га је априори чинило позитивним, напредним, „свесним“ („политичка изградња личности“ се сматрала једним од основних васпитних циљева), док се Равногорски покрет од тога суздржавао, сматрајући да партијске борбе и страначке трзавице у време рата треба оставити по страни, не бавити се политиком, већ националним и пропагандним радом. Парола, пропаганде и агитације као моћних средстава не одричу се, очито, ни једни ни други. Но зато покушавају да на омладину делују мотивационо и подстицајно са потпуно других основа – четнички покрет: народним изрекама, подсећањем на националне светиње, традиционалним поздравима и родољубивом поезијом, уз пројекцију будућег друштва заснованог на демократији, парламентарној монархији, политичким слободама и слободи стицања имовине, уз елементе критичности према носиоцима старог поретка и трагање за неким новим решењима, или партизански покрет: вештим коришћењем суптилних психолошких механизма код младих људи – борбеним и револуционарним паролама и окретањем ка будућности, указивањем на потпуно ново друштво, друштво „једнакости и слободе“, идеалног уређења и потпуног благостања, које тражи потпуну посвећеност појединца идеји и организацији.

Та узрасна категорија – млађи одрасли – показала се пријемчивијом за револуционарне идеје мењања света и стварања новог друштва, него

¹¹ ... Равна Гора, 1. 3. 1943, бр. 3.

¹² АВИИ, ЧА, к. 109, Колубарски корпус.

¹³ АВИИ, ЧА, к. 158, Лимско-санџачки четнички одреди, ф. 3.; к. 158, ф. 3.

у бити отворене да свакоме шко-
е што више и у
атити на крајеве
них течајева за
ње опште обра-
месту, при свакој
народних маса.“⁶
алу, интернацио-
и „радничка кла-
над са омладином
инсистира на тра-
зму као облику
у, православном
у и цркву“ види
ционарне свести
јно у раду са ом-
категорије типа
е требало васпи-
вања националне
је продубљивати
тежњу за редом,
скромности; југо-

створити „новог
итни идеал – циљ)
ичитих позиција.
минантан) зајед-
ства, дисциплине,
ог деловања и по-
вођу, тј. врховног
гим, непомирљива
ншколски облици
оданости Српској
рет,⁹ и која налази
има.¹⁰

и, ИСИ, Београд 1995,

опуштена – вероватно
ранције и разумевања,

за очување традиције. Зато су они и били главна циљна категорија васпитно-образовних активности. Ипак, код партизанског покрета је приметан труд да се обухвате и остале узрасне категорије. Интересантно је са андрагошког становишта дефинисање одраслости: у многим прогласима, одлукама, указима наводи се да облици васпитања и образовања за децу и омладину обухватају све до 14 година. Ово спуштање границе вероватно је било условљено тиме што су због ратних околности и већ старија деца била принуђена да преузимају улоге одраслих и рано сазру, па су тако и третирани. Мање је разумљиво спуштање горње границе одређивања одраслог човека – каже се, наиме, да видовима просвећивања треба да буду обухваћени сви од 14 до 40 година. Ово вероватно имплицира схватање да су старији од 40 година мање подложни образовном и/или пропагандном деловању, па су за организаторе ових акција били мање интересантни. У пракси, међутим, ни најстарији нису били „испуштени“; па се и они често јављају као полазници течајева или учесници различитих манифестација, што одражава веома екстензиван приступ¹⁴ и помну бригу да сво становништво буде „покривено“ бар неким видом васпитно-образовне и информативно-пропагандне активности.

Равногорском покрету није успело да постигне такав обухват и такву масовност у образовању, али образовање је ту имало и нешто мање изражену политичку димензију (уколико се она схвати у ужем, политичко-партијском смислу), мада политичко и војно образовање, имају примат над другим врстама образовања кроз цео овај период. То је разлог, уз објективне услове, што пропаганда код свих има централни положај (усмена, писмена, јавна, скривена, комбинована, позитивна, негативна...¹⁵), затим „жива реч“ и рад појединаца, али и наглашавање улоге штампе. Колико се активности на просвећивању у оквиру партизанског и четничког покрета разликују по садржају и систему вредности који преносе, толико се сличности може наћи у начину, методу рада, коришћеним средствима, организационим и наставним облицима и сл. Но, та сличност се више дугује заједничком културно-просветном наслеђу, спољашњим узроцима и објективним околностима као факторима који детерминишу и формалне и неформалне облике васпитно-образовног и културног рада.

Сложена и динамична активност на народном просвећивању током Другог светског рата, са свим својим и позитивним и негативним искуствима, богат је извор сазнања за сваку андрагошку теорију, али и актуелну праксу. Она посебно расветљава позицију и улогу образовања, нарочито образовања одраслих, у преломним и критичним друштвеним догађањима, илуструје тезу о изузетном значају неформалних, ваншколских васпитно-образовних активности (које врше ту функцију чак и када

¹⁴ Уз елементе фронталног и групног рада, што је допринело и релативно slabим резултатима ових активности.

¹⁵ Матић, М. н. д., 34.

им на први поглед то није примаран задатак), говори о значају и могућностима, као и границама васпитања и образовања одраслих и, на крају, пружа још један поглед, из једног мало другачијег угла, на историјска збивања у том периоду. Ми ћемо се одрећи коначне њихове оцене, која би захтевала детаљнија проучавања, остаћемо на покушају да и са овог аспекта употпунимо мозаик још увек тако актуелне проблематике и дискусије о улози партизанског и равногорског покрета, њиховом карактеру, циљу и значају.

ЛИТЕРАТУРА

- АВИИ (Архив Војноисторијског института), ЧА (Четничка архива), К 51–305.
- Матић, Б. др М., *Равнојорска идеја у цијамџи и јиројанди*, ИСИ, Београд 1995.
- Огризовић, М., *Просвјетна у народној револуцији*, Завод за педагогију Филозофског факултета Свеучилишта у Загребу, Загреб 1978.
- Огризовић, М., *Просвјетни и културни рад с одраслима у Хрвајској за НОБ-е*, Андрагошки центар, Загреб 1985.
- Огризовић, М., *Марксистичко образовање партијских кадрова у НОБ*, НИРО „Радничке новине“, Загреб, 1988.
- Poeggeler, F., *The Influence of Revolutions and Political Upheavals on the Development of the Adult Education*, u: Poeggeler, F., Yaron K. (ed), *Adult Education in the Crisis Situations*, The Magnes Press, the Hebrew University, Jerusalem, 1991.
- Самоловчев, Б., *Образовање одраслих у прошлости и данас*, Знање, Загреб, 1963.
- Самоловчев, Б., *Adult Education in Yugoslavia in Decisive Critical Situations From 1941 to the Present Time*, u: Poeggeler, F., Yaron, K. (ed), *Adult Education in Crisis Situations*, The Magnes Press, the Hebrew University, Jerusalem 1991.
- Тешић В., *Авнојевски записи о просвјети*, сепарат из: Просвета и школство у народноослободилачком рату и револуцији народа и народности Југославије, Нови Сад 1984.
- ЗБОРНИК докумената и података о народноослободилачком рату народа југославије*, том XIV, књ. 2. – Документи четничког покрета Драже Михајловића 1943, VII, Београд 1983.
- Жалац, Т., *Најредни покрети и организације просвјетних радника у Хрвајској 1865–1981*, Педагошко-књижевни збор, Загреб 1983.

категорија ва-
покрета је при-
нтересантно је
иномим прогла-
и образовања
птање границе
солности и већ
х и рано сазру,
горње границе
а просвећивања
вероватно им-
сни образовном
их акција били
ји нису били
и течајева или
ма екстензиван
живено“ бар не-
дне активности.
обухват и такву
и нешто мање
у ужем, поли-
зање, имају при-
д. То је разлог,
грални положај
живна, негатив-
пашавање улоге
ру партизанског
ности који пре-
да, коришћеним
Но, та сличност
ђу, спољашњим
ји детерминишу
културног рада.
већивању током
егативним иску-
орију, али и ак-
образовања, на-
им друштвеним
алних, ваншкол-
кцију чак и када

и релативно слабим

KATARINA POPOVIĆ-CEKOVIĆ

VOLKSBILDUNG IN JUGOSLAWIEN 1941–1945

Resümee

Die Arbeit »Volksebildung in Jugoslawien 1941–45 – gesellschaftlich-ideologische Bedingtheit und Instrumentalisierung« beschäftigt sich mit den besonderen Formen und Inhalten der Erwachsenenbildung während des Krieges. Dies sollte die These bestätigen, daß Erwachsenenbildung besonders in Krisen-Situationen eine wichtige Rolle spielt und daß sie sehr stark unter social-wirtschaftlichen, historisch-politischen und gesellschaftlichen Bedingungen steht. In diesem Fall widerspiegelt sie den doppelten Charakter des Krieges: Durch die Volksebildung versuchte man die Menschen für den Befreiungskampf besser vorzubereiten – militärisch und psychologisch; Auf der anderen Seite beeinflusste an anderer Kampf die Volksebildungstätigkeiten – der politische Kampf um die Macht in der Nachkriegszeit. Zwei antifaschistische Bewegungen wurden entgegengestellt: Partisanen-Bewegung und Tschetnick- oder Ravna Gora – Bewegung. Beide versuchten eigenes Wertesystem durch die Volksebildung zu übermitteln – die Erste: proletarisches Internationalismus, Marxismus, Klassenbewußtsein, Revolutionsbereitschaft usw., die Zweite: Tradition, Monarchie, christlich-orthodox Kirche, Nationalismus (im Sinne von Patriotismus) usw. In dieser Arbeit versuchte man durch die Komparation zu erkennen und zu zeigen, wie diese beiden Bewegungen die Volksebildung zu eigenen Zwecken »benutzten« und wie sich das in verschiedenen Bereichen und Aspekten von Volksebildungsarbeit widerspiegelte.